

KONZERVATIVIZMUS ÉS ZSIDÓSÁG

Nyíri Kristóf, Ludwig Wittgenstein. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983, 67-79.o.

Az eltorzított kép c. könyvében S. M. Bolkosky az 1929 és 1932 között Németországban kiadásra került antiszemita könyvek számát több mint hétszázra becsüli, és azon a véleményen van, hogy a német-zsidó ellenkiadványok száma ennek legalább a kétszerese volt.⁶³ Az írások eme áradatában bizonyos kiadványok persze kiemelkedő jelentőségre tettek szert. Így a Súddeutsche Monatshefte "A zsidókérdés" című különszáma is mely 1930 szeptemberében jelent meg. Ebben a különszámban mind zsidó, mind antiszemita szerzők szerepeltek, közöttük a "konzervatív forradalmár" Ernst Jünger is, akinek "Nacionalizmus és zsidókérdés" című írása különösen alkalmas arra, hogy általa az alább vizsgálandó témákat röviden bemutassuk. Jünger tudniillik "ama jólápolat konzervatív próza sajátos virágain" gúnyolódik, "melyet mostanában zsidó szerzők egyre gyakrabban produkálnak. Csípős védőbeszéd a kultúra mellett, a civilizációs sürgés szellemesen ironikus leírásai, arisztokratikus sznobizmus, a katolikus farce... A zsidó" - írja Jünger - "nem panaszkodhat arra, hogy a ma magukat konzervatív gondolatok képviselőjének vélő hatalmak nem szentelnek neki elég figyelmet" - ez a figyelem azonban korántsem indokolt, hiszen "a zsidó ... nem szülője, csak gyermeke a liberalizmusnak, mint ahogy semmiben, ami a német életet illeti - sem jóban sem rosszban - nem játszhat teremtő szerepet."⁶⁴ Hiszen ezek voltak az elméleti vitakérdések: hogy milyen szerepet játszanak a zsidók a "liberalizmus", a polgári-kapitalista társadalmi rendszer

keletkezésében; hogy a zsidók képesek-e valódi "kultúra" hordozására, avagy csupán a "civilizáció" tagjai lehetnek; hogy a zsidó és a keresztény - különösen a katolikus - vallás, világnézet között áthidalhatatlan szakadék tátong-e; és hogy a zsidó képes-e valóban teremő szerepre, avagy pusztán utánzó alkat-e. Olyan kérdések ezek, amelyek persze már a múlt században elevenek voltak. Hiszen már Richard Wagner "a modern civilizáció rossz lelkiismeretének" nevezte a zsidóságot⁶⁵, és így írhatott: "Mindenekelőtt általánosságban ama körülménynek, hogy a zsidók a modern európai nyelveket csak utólag megtanult, nem pedig velük született nyelvekként beszélik, ki kell zárni annak lehetőségét, hogy ezekben saját lényegüknek megfelelően, sajátosságosan és önállóan kifejezzék magukat. A nyelv kifejezése és továbbépítése nem egyes személyek, hanem a történeti közösség munkája: csak aki ezen közösségben nőtt föl, vehet részt teremtéseiben. ... Nyelvünkben, művészetünkben a zsidó csak utánozva beszélhet, művészkedhet, nem képes arra, hogy valóban beszélve költészetet űzzön, vagy műalkotásokat alkosson."⁶⁶ Weininger csak sokszor elhangzottat ismételt, amikor "a zsidó zsenitlenségéről", "eredeti, bennegyökerező meggyőződésének hiányáról" beszélt⁶⁷; s azt a formulát, hogy a zsidó "képes minden miliőhöz alkalmazkodni", magától értetődő közhelyként idézhette például Hugo Bettauer, 1924-ben megjelent satirikus regényében, a *Die Stadt ohne Juden*-ban.⁶⁸ Gershom Scholem, a német-zsidó emancipációs folyamatot elemezve, a "zsidó nemzetiség letagadásáról" ír, a "német történelmi térre való odasandításról", mely csakhamar az ezen történelmi térbe való "határozott belehelyezkedéssé" vált, "s a fölvilágosult türelem tárgyából nem ritkán hangos próféták lettek, akik a németek nevében kezdtek beszélni. Aki figyelemmel olvassa az ezen folyamatra és sajátos akrobatikájára adott német reakciókat, csakhamar a csodálkozás, és a részben barátságos, részben rosszindulatú irónia hangját veszi észre. ... A liberálisok a zsidók határozott, előrehaladó önfeloldódásában reménykedtek. A konzervatívokat történelmi tudatuk óvatosságra intette. Kezdi a zsidóknak fölemlegetni, hogy túlon túl könnyen tagadják meg saját tudatukat. A zsidók önfeladását éppoly gyakran üdvözlík, sőt követelik, mint amilyen gyakran szubsztanciátlanságuk bizonyítékaként idézik."⁶⁹ Ezen szubsztanciátlanság vádját, szükségképpen, zsidó szerzők is gyakran megismételték. "A századfordulót" - írja G. L. Mosse *Germans and Jews* című könyvében - "az antiszemitizmus és zsidó kirekesztés új és mélyről jövő hulláma jellemezte, a német völkisch gondolat tükröződésekképpen. A zsidó sztereotípiájában annak az eredetiségnek-valódiságnak antitézisét állították fel, mely valódiságra a németek olyannyira vágyódtak. A zsidókat intellektuálisnak, s ebből következően mesterségesnek látták: gyökerük nem lévén, elvetik a természetet; városi emberek, kivételes képességekkel arra, hogy a gyűlölt kapitalista társadalmat tovább terjesszék. Számos zsidó úgy érezte, hogy ez a kép találó, és sok fiatal, kiváltképpen, úgy gondolta, hogy szülei éppenséggel ezt a képet testesítik meg. ... Már 1910-ben a berlini cionista találkozó több szónoka arra szólította föl a zsidókat, hogy »vágják el a liberalizmushoz fűződő szálaikat«. Szembe kell szállni, mondták, azokkal a polgári, liberális politikai pártokkal, amelyek mög a német zsidó szavazók eddig sorakoztak. Racionalizmusukat és materializmusukat el kell vetni."⁷⁰ A cionizmus persze nemcsak Németországban, hanem Ausztriában is völkisch vonásokat öltött. Gondoljunk Herzlre, de akár Buberre vagy Kafkára is. És a völkisch-újkonzervatív tendenciák nemcsak a cionista, hanem az asszimilacionista mozgalomra is hatottak. "Hogy a polgárjogokra és a társadalmi egyenrangúságra érdemesnek mutatkozzanak" - írja Bolkosky - , "a német zsidók németiségüket akarták bizonyítani. A német zsidó tragikus dilemmája az volt, hogy a német értékeket elsajátítandó, azokkal az elit, konzervatív csoportokkal kellett azonosulnia, amelyek kétségbe vonták a társadalmi egyenlőség, polgári jogok és emancipáció német voltát."⁷¹ S a kérdés, mely ezenközben a

vitákban újra meg újra fölmerült, nem más volt, mint egyfelől a polgári-liberális haladás - "civilizáció" - és másfelől a zsidóság - lényegi avagy csupán véletlen - összefüggésének fentebb már jelzett kérdése. Ezeket a kérdéseket természetesen Spengler is érintette. "Abban a pillanatban" - hangzik a Nyugat alkonyának egyik jellegzetes passzusa - "midőn az európai-amerikai világvárosok civilizációs módszerei teljes érettségre jutottak, a zsidóság sorsa - legalábbis ebben a világban, mert az orosz külön problémát alkot - beteljesült."72 A "nagyvárosi ember" spengleri jellemzése egyébként a következőképpen hangzik: "a tradíció nélküli, formátlanul fluktuáló tömegben fellépő tiszta tényember, vallástalan, mély ellenszenvvel a parasztság (és annak legmagasabb formája, a vidéki nemesség) ellen, tehát hallatlan lépés a szervesetlen felé, a vég felé" - olyan típus, amelynél "hűvös tényszemlélet lép az áthagyományozottnak és önmagától növekedettnek" tisztelete helyébe.73

Wittgenstein a húszas-harmincas évek fordulóján meglehetősen gyakran foglalkozik a "zsidó szellem" problémájával. Az első releváns följegyzés, a 107-es jegyzetfüzet 72. lapján, így hangzik: "A tragédia abban áll, hogy a fa nem hajlik, hanem törik. A tragédia valami nem-zsidó. Mendelssohn valószínűleg a legkevésbé tragikus zeneszerző."74 Hogy Wittgenstein Mendelssohn vonásait már ezen a helyen mintegy önmagára vonatkoztatja, teljesen nyilvánvaló, hiszen a Mendelssohnról szóló utalást követően nyomban a maga nem-tragikus jellegéről, nem-tragikus "eszményéről" beszél.75 Néhány kéziratlappal lejjebb pedig így ír: "Mendelssohn olyan, mint az az ember, aki csak akkor vidám, ha minden egyébként is vidám, vagy akkor jó, ha körülötte mindenki jó, nem pedig olyan mint a fa, amely szilárdan áll, függetlenül attól, hogy mi megy végbe körülötte. Én is ilyen vagyok, hajlok arra, hogy ilyen legyek."76 Wittgenstein többhelyütt említi Mendelssohnt: így a 107-es jegyzetfüzet 98. lapján, ahol Mendelssohn "angolságáról" beszél77, valamint - két évvel később, 1931 szeptemberében - a 111-es jegyzetfüzet 195. lapján. "Mendelssohn zenéje" - írja itt - "ahol tökéletes, zenei arabeszkéből áll. Ezért nála a szigorúság minden hiányát kellemetlennek érezzük."78 Ezek a megjegyzések azonban, közvetve, éppen Mendelssohn zsidóságára vonatkoznak. Hiszen a Wittgenstein által olyannyira nagyrabecsült Weininger is "a zsidó és az angol közti hasonlóságról, amelyet Wagner óta gyakran kiemeltek" beszé79; és Wagner is azt írja, "A zsidóság a zenében" című tanulmányában, hogy őt magát Mendelssohn zenéje csak olyankor tudta lebilincselni, "ha többé vagy kevésbé csak szórakozásra vágyó fantáziánk elé a kaleidoszkóp szín- és formaingereire emlékeztető legfinomabb, legsimább és legművesebb figurák előadása, egymásutánja és egybeindázása tárult - olyankor azonban soha, amikor ezek a figurák mélyebb és jellegzetesebb emberi szív-érzések alakját voltak hivatva fölvenni"80 -, mely szándék Mendelssohnnál tudniillik "szétfolyó, fantasztikus árnyékképekhez"81 vezetett.

Wittgenstein utóbb említett, Mendelssohnról szóló megjegyzésére egyébként, a 111-es jegyzetfüzetben, ez a megjegyzés következik: "A zsidót a nyugati civilizációban mindig olyan mértékkel mérik, amely nem illik rá. Hogy a görög gondolkodók sem nyugati értelemben filozófusok, sem nyugati értelemben tudósok nem voltak, hogy az olimpiai játékok résztvevői nem sportolók voltak, s egyetlen nyugati rekeszbe sem illenek, sokak előtt világos. De így van a zsidókkal is. És amennyiben nyelvünk szavai mint természetszerű mérték működnek, mindig igazságtalanok vagyunk velük. Hol túlbecsüljük, hol alábecsüljük őket. Helyesen teszi Spengler, hogy Weininger nem a nyugati filozófusok [gondolkodók] közé sorolja."82 Az a gondolat, hogy a zsidót nem nyugati, hanem keleti mértékkel kellene mérni, a német eszmetörténetben már jóideje szokásos korrekció, illetve kiegészítő motívuma volt a totális emancipáció és

asszimiláció (például lessingi) követelésének. Ezt a gondolatot a maga korában többek között a dialektus-költő és népi író J. P. Hebel - Wittgenstein egyik kedvenc szerzője - is képviselte. Az a "jellegzetes arculat" - írja Hebel "A zsidók" c. tanulmányában - "melyet ama ország éghajlata, melyben a Bibliát írták, gyermekeire rányom"⁸³, az évszázadok során korántsem illant el. A zsidók "hazájuk szelleméhez" tökéletesen hűek maradtak, s így - véli Hebel - "szilárdabb jellemük és több erejük" van, mint a Nyugat népeinek.⁸⁴ Hogy Hebel nemcsak ama fölfogás képviselőjeként, mely szerint "életünk tetemes része kellemes vagy kellemetlen tévelygés a szavak között, s legtöbb harcunk ... szóharc"⁸⁵, hanem éppenséggel a zsidóságról alkotott nézeteivel is számot tarthatott Wittgenstein érdeklődésére, nyilvánvalónak látszik.

Ami mármost az itt elemzett megjegyzésben foglalt Spengler-utalást illeti, az nyilvánvalóan a Nyugat alkonyának ama helyére vonatkozik, ahol Spengler három, az utóbbi évszázadokban föllépett zsidó szentről - "akiket ilyenként csak akkor ismerünk föl, ha képesek vagyunk nyugati gondolkodási formáinktól megszabadulni"⁸⁶ - beszél, közöttük Otto Weiningerrel, "akinek erkölcsi dualizmusa tisztán mágikus fölfogás, s akinek a jó és rossz közötti mágikusan átélt lélekharcban bekövetkezett halála a késői vallásosság egyik legfelemelőbb pillanata. Valami hasonlót az oroszok át tudnak élni, az antik vagy a fausti ember azonban képtelen erre."⁸⁷ A "zsidó szent" fogalma egyébként Weiningernél magánál is előfordul, negatív értelemben: "A zsidóban, csaknem úgy, mint a nőben, jó és gonosz még nincsenek egymástól differenciálva; bár nincsen zsidó gyilkos, de nincs zsidó szent sem"⁸⁸, de Wittgensteinnél is: "A zsidó »zseni« csak szent. A legnagyobb zsidó gondolkodó csak tehetség. (Én például.)"⁸⁹ Ezek a mondatok vezetik be Wittgenstein egy különlegesen tanulságos megjegyzését, melyben a maga pusztán reprodukív gondolkodásáról - és a "zsidó reprodukivitás"-ról általában - beszél, és olyan gondolkodókat sorol föl, akik őt úgymond befolyásolták. Ezt a felsorolást korábban már idéztük.⁹⁰

Wittgenstein érdeklődése a zsidó szellem problémája, a zsidó sajátosságok iránt nyilvánvalóan személyes forrásból fakadt. S itt nem is csupán származásának túlnyomórészt zsidó voltára kell gondolnunk, mint még inkább arra a körülményre, hogy Wittgenstein a maga személyiségében, láthatólag, olyan vonásokat vél, kelletlenül, fölfedezni, melyek az irodalomban - így Weininger Nem és jellemében is, ebben a "férfiról" és "nőről" mint ideáltípusokról szóló "elvi tanulmányban" - éppen mint zsidó (s egyszersmind női) jellemvonások kerültek, ismételten, tárgyalásra. Azt, hogy a zsidó mivolt problémája milyen jelentőséggel bírt Wittgenstein számára, jól szemlélteti az az álom, melyről 1929. december 1-én számol be jegyzetfüzetében. "Különös álom. Ma reggel ezt álmodtam: egy képeslapban Vertsagt fényképét látom: ő a nap hőse, akiről gyakran esik szó. A kép autójában ülve ábrázolja. Szégyenletes tetteiről beszélnek; Hänsel áll mellettem, és még valaki, aki Kurt bátyámra hasonlít. Ez azt mondja, hogy Vertsag zsidó, de valamilyen gazdag skót lord nevelte föl, most munkásvezér. A nevét nem változtatta meg. Az ott nem szokás. Újság számomra, hogy Vertsagt, akinek nevét az első szótagot hangsúlyozva ejtem ki, zsidó, és rájövök, hogy hiszen őt egyszerűen Verzagtnak hívják. Nem tűnik föl nekem, hogy »ts«-sel van írva, amit a többenél egy kicsit kövérebb betűkkel látok nyomtatva. Arra gondolok: hát minden disznóság mögött zsidónak kell rejlenie? Most én és Hänsel egy ház teraszán vagyok, hasonlít a hochreiti nagy lakóházra, és az utcán automobiljában Vertsag jön, gonosz arca van, kissé vörösés szőke haja és ilyen bajusza (nincs zsidó kinézete). Hátrafelé tüzel gépfegyveréből egy biciklistára, aki mögötte halad és a fájdalomtól meggörnyed és Vertsag kegyetlenül, sok lövéssel halálra lövi. Vertsag elhalad, és most egy fiatal leány jön,

szegénynek néz ki, szintén kerékpáron, és ő is fogadja a tovább autózó Vertsag lövéseit. És amint ezek a lövések mellbe találják, bugyborékoló hang hallatszik, mint amikor egy nagyon kevés vizet tartalmazó kannát teszünk a lángra. Sajnáltam a leányt és arra gondoltam: csak Ausztriában történhet meg, hogy ez a leány nem talál segítőkész együttérzésre, és hogy az emberek végignézik, hogy hogyan szenved és ölik meg. Én sem merek neki segíteni, mert félek Vertsagt lövéseitől. Közeledek hozzá, de fedezéket keresek egy deszkakerítés mögött. Azután felébredek. Hozzá kell tennem, hogy a Hänsellel folytatott beszélgetésben, először a másik jelenlétében, de azután is, hogy eltávozott, szégyenlem magam és nem akarom megmondani, hogy hiszen én is zsidóktól származom, vagy hogy Vertsag esete az én esetem is. Fölébredés után rájövök, hogy hiszen a verzagt szót nem »ts«-sel írják, különös módon azonban azt hiszem, hogy »Pf«-fel írják: »pferzagt«. Az álmodat mindjárt ébredésem után följegyeztem. A tájat, mely álmomban mondjuk a hochreiti kápolna mögött lévő tájnak felel meg (a Windhag felé eső oldal), álmomban mint meredek erdős lejtőt képzelem el, a völgyben lévő utat pedig úgy, mint ahogyan egy másik álmomban láttam. A Gloggnitzból Schlagl felé vezető útra hasonlít. Ahogy a szegény lányt sajnálom, elmosódottan egy öregasszonyt látok, aki ugyancsak sajnálkozik, de nem veszi magához és nem segít neki. A hochreiti lakóház képe sem éles, az utcáé azonban, s ami rajta történik, nagyonis. Van egy olyan érzésem, hogy a név, ahogyan álmomban kimondom - »Vérsagt« - magyar. A név valahogyan gonosz, rosszindulatú hangzású, és nagyon férfias."91

Az álombeli nevet Wittgenstein fölváltva "Vertsagt"-nak és "Vertsag"-nak írja, de "Verzagt"-nak is, és mindjárt "verzagt"-nak (csüggedt) értelmezi - csüggedt, bizonytalan, például munkájában. A "Vér" szó magyarul ténylegesen jelentéssel bír; s véres álmossal van dolgunk, nem kétséges, a "Vért-sagt" alak azonban csak elterelni látszik Wittgenstein figyelmét a nyilvánvaló megfejtésről: ő (aki persze nem versagt - nem jegyese senkinek) fél, hogy emberként és filozófusként csődöt mond (versagt), hogy neki mint zsidónak nem adatik meg (ist versagt), hogy tisztességes és mély művet alkosson. - Csaknem egy év telik el ezen álom után, mielőtt Wittgenstein a zsidóság témáját följegyzéseiben ismét érinti. Időközben döntő elméleti haladást tett, befejezte könyve kéziratát, mely könyv - a Philosophische Bemerkungen - , jóllehet szerzője zsidó (vagy éppen ezáltal), "az európai civilizáció áramához"92 nem hasonul. Azon előszó-fogalmazvány, amelyből az imént idézett fordulat származik, 1930. november 6-án kelt. Egy nappal korábban Wittgenstein két passzust írt füzetébe Renan Histoire du Peuple d'Israël című könyvéről.93 Az első passzus sok tekintetben annyira emlékeztet Wittgenstein Frazer-kommentárjaira, hogy nem is válik nyomban világossá: jóllehet itt Wittgenstein a primitív emberekről és primitív népekről beszél, voltaképpen a régi zsidó népről van szó, és ha Wittgenstein egyszerűen a primitív népekről és szokásokról kívánt volna tájékozódni, úgy nyilván nem Renan választotta volna szakirodalomnak. A zsidóság iránti szubjektív színezetű érdeklődés lehetett itt, sokkal inkább, a mozgó rugó, amint ez a második passzusból világosan ki is derül: "Amikor Renan a szemita fajok bon sens précoce-járól [koraérett józan ész] beszél (olyan gondolat ez, mely már régóta foglalkoztat), úgy ez nem más, mint a költőietlen, a közvetlenül a konkrétira irányuló. Az, ami filozófiámat jellemzi." Ez a második passzus azonban a kéziratban közvetlenül az elsőhöz csatlakozik. - Ha mármost Wittgenstein Renan szemléletmódját sok tekintetben bírálta is, azt a perspektívát, melybe a szerző a zsidóproblémát mint olyat állította, bizonyára érdekesnek kellett találnia. Renan, előszavában, "a kereszténység megalapítóit" "a próféták közvetlen utódjainak" nevezi,94 és arra az ellentétre utal, mely egyfelől "a görögök liberális racionalizmusa", másfelől pedig a kereszténység között

áll fönn : "a kereszténység mindenesetre kiirthatatlan nyomot hagy maga után, és a liberalizmus nem fog egyedül uralkodni a világon."⁹⁵ "A zsidóság és kereszténység története" - folytatja azután - "tizennyolc századon keresztül örömet árasztott, és még félig legyőzve is a görög racionalizmus által, csodálatos, erkölcsöket javító erővel bír. A Biblia, különböző változataiban, mindenek ellenére a nagy könyv marad, az emberiség vigasztalója. Nem lehetetlen, hogy a világ, elfáradva a liberalizmus ismételt csődbejelentéseitől, még egyszer zsidó-keresztény lesz..."⁹⁶ A Renanhoz fűzött megjegyzésekre következnek mármost, mint már jeleztük, a jegyzetfüzetbe a következő két napon, november 6-án és 7-én bejegyzett előszó-fogalmazványok,⁹⁷ melyekben Wittgenstein elhatárolja magát a nyugati "civilizációtól" - s november 8-án írta azután az előszó ama jól ismert változatát, mely a Philosophische Bemerkungennal került kinyomtatásra. "Ez a könyv" - így kezdődik az előszó - "olyanok számára íródott, akik szellemével rokonszenveznek. Ez a szellem más, mint az európai és amerikai civilizáció nagy áramának mindnyájunkat körülvevő szelleme. Ez" - ti. az európai-amerikai civilizációs szellem - "a haladásban nyilvánul meg, egyre nagyobb és bonyolultabb struktúrák építésében, ama másik" - ti. a wittgensteini mű szelleme - "abban a törekvésben, hogy minden, bárminemű struktúrát világossá és átláthatóvá tegyünk." Ezek a naplóoldalakon, mint látjuk, Wittgenstein gondolatai a zsidó szellemről egyfelől és megjegyzései kultúráról és civilizációról másfelől, azaz legközvetlenebbül konzervatív megjegyzései: egészen szorosan összefüggenek egymással.

1930. december 12-én megint egyszer említésre kerül, jóllehet csak közvetve, a zsidóság problémája. Wittgenstein Lessing Die Erziehung des Menschengeschlechtsjéből idéz.⁹⁸ - Lessing ezen írása a költő ugyanazon alkotói periódusához tartozik, mint a Bölcs Náthán, melyben a kereszténység és a zsidóság közötti kapcsolatot, mint ismeretes, egészen lényegesnek, szorosnak és természetesnek ábrázolja. Magától értetődik, hogy Wittgenstein ezt az utóbbi művet is ismerte. "Tegnap" - írta Engelmann-nak 1920. október 10-én - "a Bölcs Náthánt olvastam; csodálatosnak tartom. Az a benyomásom, hogy Ön nem szereti?" A Náthán egy jellegzetes helye így hangzik: "Barát: Náthán! Náthán! te keresztény vagy! - Istenemre mondom, te keresztény vagy! - Nincsen nálad jobb keresztény! -Náthán: Jól van így! Mert ami engem szemedben kereszténnyé tesz, az téged számomra zsidóvá!" - Lessing, amint ez közsímert, egészen különleges jelentőséggel bírt a német zsidóság számára. S amint a Náthánban, az Erziehungbanis jelen van a zsidóság és kereszténység közötti organikus kapcsolat gondolata : mint az emberiség két egymásra következő tankönyvét ábrázolja itt Lessing az Ó- és Újszövetséget. A régi zsidó népet ugyanakkor "nyers"-nek, az "elvont" gondolkodásban "ügyetlennek" írja le. S a Wittgenstein által idézett sorok természetesen éppen az Ószövetségre vonatkoznak.

Wittgenstein ama megjegyzését, mely szerint a zsidókat a nyugati civilizációban mindig idegen mértékkel mérik,⁹⁹ fentebb már idéztük. Erre a megjegyzésre, a 111-es jegyzetfüzetben, hosszabb fejtegetés következik Engelmann Orpheus című darabjáról,¹⁰⁰ mely fejtegetés azonban, Wittgenstein gondolkodásában, ugyancsak nem független a zsidóság problémájától. Ez világossá válik, ha a vonatkozó följegyzés első fogalmazványát tekintjük, a 153a számú jegyzetfüzetből. Ott az Engelmann darabjáról szóló fejtegetésre egy Brucknerral és Brahms-szal kapcsolatos utalás következik, utána azonban a következő megjegyzés: "Azt hiszem, hogy létezhetne ma olyan színház, melyben álarcokban játszanának. A figurák itt stilizált embertípusok volnának. Kraus írásaiban ez világosan látható. Az ő darabjait álarcokban

lehetne vagy kellene eljátszani. Ez persze a vonatkozó művek bizonyos elvontságának felel meg. És az álarcos színház, véleményem szerint, egyáltalán a spiritualisztikus jellem kifejeződése. Igen könnyen lehet, hogy csak zsidók vonzódnának ilyen színházhoz.¹⁰¹ Közvetlenül erre a helyre következik még egy mondat Engelmann Orpheusáról, majd a megjegyzés : "A kimondhatatlan (az, ami számomra titokzatosnak látszik, és én képtelen vagyok kimondani) adja talán azt a háttérrel, amely előtt annak, amit ki tudtam mondani, jelentősége lesz."¹⁰² Aligha kételkedhetünk tehát abban, hogy a zsidó mibenlét motívuma Wittgenstein gondolatvilágában, különösen 1930 körül, figyelemre méltó szerepet játszik, s olyan motívumokkal fonódik össze - így a józan ész vagy akár a kimondhatatlan motívumával - , amelyek Wittgenstein késői munkásságában meghatározó szerepet játszanak. A zsidó történelemre, hagyományra, a "zsidó jellemre" vagy "zsidó szellemre" vonatkozó átfogó vagy koherens felfogással Wittgenstein mindazonáltal nem rendelkezett. Utalásai, általában, különösebb érvényességi igény nélküli impresszionisztikus formulák, mint például : "A zsidó: sivár táj, melynek vékony közetrétege alatt azonban a szelleminek tüzes-folyékony tömege helyezkedik el."¹⁰³ Tévedés volna Wittgenstein késői munkásságában valamiféle hagyományosan zsidónak tekinthető gondolati irány egyértelmű megtestesülését látnunk; Wittgenstein érdeklődése a zsidóság iránt ugyanakkor korántsem pusztán pszichikai-életrajzi tény, mely úgymond megérteni segít ama kapcsolatokat, melyek késői munkássága és a német újkonzervativizmus között fennállnak. Ha ugyanis ezt a munkásságot vallástipológiai szempontból tekintjük, megállapíthatjuk, hogy nem egyszerűen erőteljes katolikus vonásokat mutat - mint az újkonzervativizmus általában - , hanem éppenséggel olyan vonásokat, amelyek - ha a szokásos tipológiákból indulunk ki - a katolikus és a zsidó gondolkodást egyaránt jellemzik, a protestánstól - különösen a lutheránustól - viszont idegenek. Módszertanilag talán nem helytelen ezen a ponton a Süddeutsche Monatshefte már idézett különszámához visszatérnünk. "Jóllehet a zsidó vallást dogmatikailag mély szakadék választja el a katolikustól, s még inkább a protestánstól, a két előbbi között, mégis, vannak érintkezési pontok" - írta itt, "Katolicizmus és zsidóság" című dolgozatában, a katolikus Carl Maria Kaufmann.¹⁰⁴ A zsidó vallás alapvonásait, ugyanitt, Leo Baeck ábrázolta. A zsidó vallás, írta Baeck, "a parancsolat és a tett vallása... A szó - a hitvallás, a hit kinyilvánítása egyáltalán - kisebb súllyal esik itt latba, mint a tett." Istentől beszélni "csak kísérlet arra, hogy a kimondhatatlant kimondhatóvá tegyük. Mindennek végső hiábavalóságát a zsidó vallásban olyannyira átérezték, hogy az örök Istent jelölő ősi szót hallgatásba burkolták. Az ember számára, aki idelenn útját keresi, a hitvallás csak az isteni parancsot teljesítő tett lehet." A zsidó vallás "a tett vallása", és "mindenütt, ahol a zsidó közösség megőrizte ősi életformáit", ott fölleljük azt a sokféle, a részleteket is szabályozó szokást és gyakorlatot, melyről az, aki kívülről tekinti, szükségképpen úgy gondolja, hogy eltakarja és elnyomja a vallást, az azonban, aki benne él, a vallásosságot fenntartó és a mindennapokat megszentelő elemnek tapasztalja."¹⁰⁵ Gondoljuk viszont meg, hogy a pusztán hitet, mint ismeretes, a katolikus tanítás sem tartja elégségesnek, s hogy ezen tanítás szerint az üdv, ennek megfelelően, nem a hittől, hanem annak tettekben való igazolódásától függ; mely állásponttal szemben a protestáns, jelesül a lutheránus fölfogás szerint jó munkákként (bona opera) csak az ismerhető el, ami - mint mondani szokták - az eleven hitből mint annak gyümölcse folyik. A konzervatív beállítottság itt magától értetődően a protestantizmus ellen foglal állást. „Amennyiben a protestantizmus a hitet abszolutizálja” - írja Grillparzer fölfogásáról Seitter - "elválasztja azt gyökereitől, az egész ember akarásától és cselekvésétől. Grillparzer azt mondja, hogy a protestantizmus »a kereszténységet mint vallást alapjaiban és visszavonhatatlanul szétrombolta«. A »protestantizmus önrombolásának elvéről« beszél,

»tartás nélküli voltáról«. A katolicizmust »az egyedül következetes keresztény felekezetnek« mondja.¹⁰⁶ A lutheránus apától származó, ám katolikus hitben nevelkedett Wittgenstein, új filozófiájában, szinte azt mutatja meg, hogy a protestáns, kivált a lutheránus fölfogásnak egyáltalában tévesnek kell lennie: hiszen szándékokról, intenciókról, akarásról és vélekedésről egyáltalán csak tettek, szokások és gyakorlatok kontextusában beszélhetünk értelmesen.

JEGYZETEK

63. S. M. Bolkosky, *The Distorted Image. German Jewish Perceptions of Germans and Germany, 1918-1935*. New York: Elsevier, 1975. 49. o.

64. Ernst Jünger, "Über Nationalismus und Judenfrage". *Süddeutsche Monatshefte* 27 (1930. szept.), 842. sk. o.

65. Richard Wagner, *Gesammelte Schriften und Dichtungen in zehn Bänden*. Sajtó alá rendezte W. Golther. Berlin: Deutsches Verlagshaus Bong & Co., é. n., V. köt., 85. o.

66. Uo., 70. sk. o.

67. Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*. 25., változatlan szövegű kiadás, Wien: Braumüller, 1923. 380. és 375. o.

68. Hugo Bettauer, *Die Stadt ohne Juden. Ein Roman von Übermorgen*. Wien: R. Löwit, 1924. 9. o.

69. Gershom Scholem tanulmánya a Nahum Goldmann és mások által írt *Deutsche und Juden* c. kötetben, edition suhrkamp 196. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1967. 27. sk. o.

70. G. L. Mosse, *Germans and Jews. The Right, the Left, and the Search for a "Third Force" in Pre-Nazi Germany*. London: 1971. 81. sk. o.

71. Bolkosky, i. m., 11. sk. o.

72. Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1919. II. köt. 398. o.

73. Uo., I. köt., 45. sk. o.

74. *Vermischte Bemerkungen*, 12. o.

75. MS 107:72.

76. MS 107:120, vö. *Vermischte Bemerkungen* 13. o.

77. Ld. Vermischte Bemerkungen 13. o.

78. Uo., 37. o.

79. Weininger, i. m. 372. o.

80. Wagner, id. hely, 79. sk. o.

81. Uo., 81. o.

82. MS 111:195sk., vö. Vermischte Bemerkungen 37. sk. o.

83. J. P. Hebel, Werke. Karlsruhe: 1847. III. köt., 207. o.

84. Uo., 214. o.

85. Idézi Martin Heidegger, Hebel der Hausfreund, Pfullingen: Neske, 1977, 18. o.

86. Spengler, i. m. II. köt. 395. o.

87. Uo., 396. o.

88. Weininger, i. m. 362. o.

89. MS 154:16, vö. Vermischte Bemerkungen 43. o.

90. Ld. II. fejezet, 3-as jegyzet.

91. MS 107:219-222. - Az álomban szereplő Ludwig Hänsellel Wittgenstein még az olasz hadifogságban kötött életre szóló barátságot. A puritán római katolikus Hünzel előbb tanítóként, majd bécsi gimnáziumi tanárként mindenekelőtt fiúnövendékeinek szexuális tisztaságát viselte a szívéen, s Die Jugend und die leibliche Liebe: Sexual-pädagogische Betrachtungen c. könyvecskéjében (Innsbruck: 1938) a maszturbáció és a homoszexualitás ellen prédikált.

92. MS 109:206, vö. Vermischte Bemerkungen 21. o.

93. MS 109:200-202.

94. Ernest Renan, Histoire du Peuple d'Israël. 7. kiad., Paris: 1887. 1. köt., III. o.

95. Uo., IV. o.

96. Uo., VI. sk. o.

97. Vermischte Bemerkungen, 20-24. o.

98. MS 110:5, vö. Vermischte Bemerkungen 24. o.

99. MS 111:195 sk., vö. Vermischte Bemerkungen 37. sk. o.

100. MS 111:196-200.

101. MS 153a:129, vö. Vermischte Bemerkungen 31. o.

102. MS 153a:130, vö. Vermischte Bemerkungen 38. o.

103. MS 153a:161.

104. Carl Maria Kaufmann, "Katholizismus und Judentum". Süddeutsche Monatshefte 27 (1930. szept.), 835. o.

105. Leo Baeck, "Die jüdische Religion in der Gegenwart". Süddeutsche Monatshefte 27 (1930. szept.), 831. sk. o.

106. Walter Seitter, Franz Grillparzers Philosophie. München: 1968. 175. o.

JOBBI TIPOGRÁFIÁVA - KURZIVÁLÁSOKKAL:

http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/filtort/ktar/nyiri_w/nyiri_w_konz-zsid_abbr.htm